

دکتر رامپور صدرنبوی

دانشگاه مشهد

وضع نفت ایران در جنگ دوم جهانی

پیش از این که به وضع نفت در ایام جنگ دوم جهانی پردازیم بد نیست تاریخچه‌ای از نفت جنوب را بیاوریم^۱ در سال ۱۸۷۲ بارون یولیوس رویتز^۲ یهودی الاصل آلمانی تبعه

1 - Kaveh. Taghi: Einfluss der iranischen oel industrie auf die wirtschaftliche entwicklung des Iran.

Nuernberg. 1957. S. 23. FF.

رک: فاتح. مصطفی پنجاه سال نفت ایران، تهران ۱۳۳۵، ص ۲۴۶.

رک Sadri. Mohsen: Die wirtschaft und zndusterie des Iran. heidel berg. 1941. S. 23. FF.

رک: Alavi. Bozorg: kaempfe des Iran. Berlin. 1955. S. 110

رک: Teherani: Alexander. Iran. Unter mitwirkung von. Prof. Sebastian becl. Juncker und dun verlag. Berlin. 1943. S. 69.

رک: Tadayon. Hossein: Das wesen der bodenreforu in Iran. Diss. Tuebingen. 1956. S. 12. FF.

رک: Adli. Abul fazl. Aussenhandel und aussenwirtschaft des Iran. Berlin. 1960. S. 74. FF.

رک: Hamzavi. Dyawad: Iran. Ein jndustria liesierungsproblem. Diss. Muenschen. 1949. S. 50.

رک Cheybani. Ahmad Ali: Iran und seine aussen. Handels beziehungen. Diss. Bonn. 1956. S. 65. FF.

رک Massudi toiserkan. schapur: Die historische entwicklung. Des Persichen erdoel problems. Diss. Bonn. 1960. S. 28

رک: Lenz. Wolfgang: Schriften zur geopolitik. Heft. 26 Iran. 1951-52. Heidelberg. 1952. S. 5.

رک Jorolyemek. Edmund: Das andere Iran. Muenchen. 1951. S. 244.

رک: مجموعه نطقهای تاریخی دکتر محمد مصدق، انتشارات آزاد، ارگان مرکزی جبهه ملی ایران در اروپا، ص ۴۷.

رک: حسین مکی، کتاب سیاه، تهران ۱۳۳۰، ص ۱. رک: دکتر میمنندی نژاد، نعل وارونه، تهران، ۱۳۲۹، ص ۷۱.

انگلیس از ناصرالدین شاه امتیاز استخراج نفت را دریافت کرد^۳ امتیاز مذکور به سبب تحریکات روسها از سوی ناصرالدین شاه لغو شد^۴ در سال ۱۸۸۹ رویترا امتیاز دیگری گرفت که براساس آن اجازه استخراج نفت را در سراسر ایران به دست آورده بود^۵ رویترا خود موفق به استفاده از این اختیارات وسیع نشد لاجرم حقوق خود را در زمینه کشف معادن به شرکت The persian mining corpo شرکت استخراج ایران Ration واگذار کرد.

این شرکت نیز مانند رویترا بنیه مالی چندانی نداشت لذا مشکلات مالی و موانع حمل و نقل دست به دست هم داده موجبات عدم توفیق شرکت در زمینه استخراج را فراهم ساخت. در ماده ۷ قرارداد تصریح شده بود که اگر عدم بهره‌برداری از امتیاز بیش از ده سال به طول انجامد، امتیاز خودبخود ملغی است؟ شرکت مذکور به همین سبب کلیه حقوق خود را در رابطه با امتیاز از دست داد و زمینه برای ویلیام داریسی^۶ مهیا شد.

در تاریخ ۱۲۸۰/۳/۷ (۲۸ مه ۱۹۰۱) مظفرالدین شاه امتیاز استخراج نفت را به ویلیام داریسی اعطا کرد^۷ امتیاز داریسی شامل استخراج نفت از تمام استانهای ایران به استثنای پنج استان شمالی کشور بود علت مستثنی شدن استانهای شمالی قدرت و حضور سیاسی روسها در ایران بود^۸. مدت قرارداد از ۱۹۶۱-۱۹۰۱ یعنی شصت سال تمام بود و

فرمانفرمایان. منوچهر ملاحظاتی در باره نفت تهران، ص ۷، رک: ابوالفضل لسانی، طلای سیاه یا بلای جان ایران، تهران، ۱۳۲۸، ص ۲ رک: اسماعیل کوشا، نگاهی به اقتصاد ایران، تهران، ۱۳۲۴، ص ۹۶. رک: سید کاظمی، علاج مشکلات اقتصادی ایران، ۱۳۴۱، ص ۵۱. رک: توانا، نبرد نفت، بدون ذکر محل انتشار و سال انتشار، ص ۱۰. رک: بلوتین بانک مرکزی، شماره ۱۲، شهریور، ۱۳۴۱، ص ۱. رک: کوهی کرمانی، حسین: از بیست شهر یورتا فاجعه آذربایجان و زنجان، ۱۳۲۹، ص ۵۸۰. یکتایی مجید: تاریخچه دارایی و گمرکات و انحصارات ایران چاپ دوم، تهران، ۱۳۴۰، ص ۵-۳.

2- Baron julos reuter. 3- Jorolymek, Edmund: a. a. o. s. 244

۴- رک: مصطفی فاتح. همان مأخذ، ص ۲۴۵-۵۰

۵- رک: مصطفی فاتح، همان مأخذ ص ۲۴۹

۶- مصطفی فاتح، همان مأخذ، همان صفحه.

7- W. Knox, d'Arcy

8- Jorolymek, E: aa.o. s. 244. رک:

Hoffmann, Karl: رک Sadri, Mohssen, a. a. o. s. 28. رک Teherani, A: a. a. o. s. 69. رک

Oelpolitik. Berlin. 1927. S. 59.

رک: سید کاظمی، همان مأخذ، ص ۵۱؛ مؤلف در کتاب خود شرح مفصلی در خصوص منافع و مضار این امتیاز آورده است.

۹- رک: مصطفی فاتح، همان مأخذ، ص ۲۵۳

منطقه ای حدود ۱۰۲۴۰۰۰ را در برمی گرفت. طبق ماده ۱۶ قرارداد، داری شرکت موقتی را به عنوان اولین بهره برداری *The first exploitation* تأسیس کرد^{۱۱}. پس از تأسیس این شرکت از سوی آلمانیها و فرانسویها پیشنهادات بسیار خوبی برای خرید امتیازش به او شد. و هر لحظه امکان داشت که داری امتیاز خود را به یکی از دو مشتری پولدار فرانسوی و یا آلمانی بفروشد. اما از آنجایی که قرار نبود این عمل صورت گیرد لرد فیشر^{۱۱} یکی از با استعدادترین فرماندهان انگلیسی در سال ۱۹۰۴ به فرماندهی نیروی دریایی انگلیس منصوب شده و مأموریت یافت که سوخت کشتیهای انگلیسی را به نفت تبدیل کند^{۱۲}.

البته او قبل از دریافت این حکم هم، اندیشه تبدیل سوخت کشتیهای انگلیسی به نفت را داشت. بنابراین پس از دریافت حکم فرماندهی با دست باز به اجرای طرح پیشین خود پرداخت. برای تحقق این هدف کمیته ای را که «پری تی مان»^{۱۳} در رأس آن قرار داشت تشکیل داد. این کمیته تحقیقات مفصلی را صورت داد و هم زمان با این کوششها دولت انگلیس به وسیله لرد فیشر به داری نویدهای بزرگی در زمینه نقش آینده نفت در نیروی دریایی انگلیس داد. براساس آینده مثبتی که داری برای نفت تصویر کرده بود از فروش امتیاز خود به مشتریان پولدار فرانسوی و آلمانی صرف نظر کرد. داری از تاریخ ۱۲۸۲ (۱۹۰۳) که حفاریها را در ایران آغاز کرد تا تاریخ ۱۲۸۷ (۱۹۰۸) به نتیجه ای نرسید^{۱۴}. در ۱۲۸۷/۲/۱۸ در حفاریهای مسجد سلیمان به منابع عظیمی از ذخیره نفت دست یافت، که موجب امیدواری بیشتر او شد. ضمناً دوره افکار افراطی لیبرالیستی که مانع هرگونه دخالت دولتها در بخش خصوصی شده بود به پایان رسید و دولت انگلیس به طور مستقیم به کمک شرکت داری شتافت. دولت به کمک شرکت نفت برمه - *Burmatt oil company* مبلغ ۹۷۰۰۰۰ پوند سهام این شرکت را خرید و مابقی را که ۳۰۰۰۰ پوند ارزش داشت در بازار آزاد سهام به فروش رساند^{۱۵}. این کمک بزرگ دولت انگلیس به شرکت داری یعنی

۱۰- رک: مصطفی فاتح، همان مأخذ، ص ۲۵۶

11 . Lord. Fischer

۱۲- رک: مصطفی فاتح، همان مأخذ، ص ۲۵۶

13- Mr. M. G. Perityman

۱۴- رک: مصطفی فاتح، همان مأخذ، ص ۲۵۶

15- Sadri. Mohsen: a.a.o. s.35. رک

رک: مصطفی فاتح، ص ۲۵۸

به شرکت نفت انگلیس و ایران (Apoc) Anglo - persian.oil company مشروط به شروطی بود. اول این که دولت انگلیس حق دارد کنترل خود را در امور سیاسی و ارتشی مربوط به شرکت اعمال کند و ضمناً Apoc برای همیشه یک شرکت انگلیسی باقی بماند و صاحبان پستهای کلیدی نیز بایستی تبعه انگلیس باشند^{۱۶}. داریسی پس از قبول این شروط شرکت Apoc را به شرکت نفت ایران و انگلیس Anglo Iranian oil company تغییر داده^{۱۷} در سال (۱۹۳۲) ۱۳۱۱ بین ایران و شرکت Apoc تضادهایی به وجود آمد. دولت ایران به شرکت اعتراض کرد که چرا در سالهای ۱۳۰۸/۹ (۱۹۲۹/۳۰) درآمد ایران را از نفت کاهش داده است و آن را آن طوری که در قرارداد ذکر شده است به ایران پرداخته است^{۱۸}. رضاخان کوتاهی و تقصیر شرکت در پرداخت حقوق ایران را بهانه قرارداد و قرارداد بین دولت ایران و شرکت را به طور یک جانبه لغو کرد^{۱۹}. سه روز پس از لغو قرارداد تقی زاده وزیر دارایی در تاریخ ۱۳۱۱/۹/۶ عین اظهار نظر دولت ایران را در خصوص لغو قرارداد به آگاهی مسئولین شرکت رسانید. و مجلس هم لغو قرارداد را در همان روز تصویب کرد. پس از مذاکرات و آمد و رفتهای متوالی بین هیأت نمایندگان ایران و شرکت در تاریخ ۱۳۱۲/۳/۷ قرارداد جدیدی به امضاء رسید که تا زمان ملی شدن صنعت نفت به دست دکتر محمد مصدق به قوت خود باقی ماند^{۲۰}.

رک Kavch. T: a. a. o. s. 69.

رک Lexiz.wolfgang: a. a. o. S. 7. FF. Hoffmann. K: a. a. o. s. 59.

رک: سید کاظمی، ص ۵۲.

رک Handelsblatt. Nr. 92. 7. 9. 10. 1957

رک: سخنرانی صدر در تاریخ ۱۳۱۹/۴/۱۶ در مجلس شورای ملی. رک: اطلاعات شماره ۴۲۳۸، مورخ

۱۳۱۹/۴/۱۶. رک: نفت آراء درباره نفت ایران و جهان، نشریه مرکز نشر دانش، تهران، ۱۳۲۹.

رک Cheybani. A. A. : a. a. o. s. 67 - 68

رک Lenz. W: a. a. o. s. 7

لنس، اختلافات ایران و انگلیس را در این مورد به طور مفصل توضیح داده است.

رک Teherani. A: a. a. o. s. 69

رک: مصطفی فاتح، ص ۲۹۰

۱۷ - رک Kavch. T: a. a. o. s. 48.

۱۸ - Cheybani. A. A. : a. a. o. s. 67 - 68

۱۹ - Teherani. Alexander: a. a. o. s. 7

رک: مصطفی فاتح، ص ۲۹۰

۲۰ - متن کامل این قرارداد را ابوالفضل لسانی در کتاب خود ذکر کرده است. رک: ابوالفضل لسانی، همان مأخذ،

طبق قرارداد جدید شرکت مزبور به شرح زیر اقدام به استخراج نفت کرد.

سال	مقدار به تن	سال	مقدار به تن ^{۲۱}
۱۳۱۹	۸۶۲۷۰۰۰	۱۳۱۳	۷۵۳۰۰۰
۱۳۲۰	۶۶۰۵۰۰۰	۱۳۱۴	۷۴۸۸۰۰۰
۱۳۲۱	۹۳۹۹۰۰۰	۱۳۱۵	۸۱۹۸۰۰۰
۱۳۲۲	۹۷۰۶۰۰۰	۱۳۱۶	۱۰۱۷۸۰۰
۱۳۲۳	۱۳۲۷۴۰۰۰	۱۳۱۷	۱۰۱۹۵۰۰۰
۱۳۲۴	۱۶۸۳۹۰۰۰	۱۳۱۸	۹۵۸۳۰۰۰

به طوری که از ارقام ذکر شده برمی آید همگام با مقدمات و بروز جنگ جهانی دوم یعنی از سال ۱۹۳۹ استخراج نفت رو به کاهش نهاده است و تا سال ۱۳۲۳ که متفقین پیروزی نسبی در جنگ به دست آوردند این کاهش استمرار یافته است. ضمناً بدنیست نگاهی به تاریخ کشف مناطق نفتی جنوب داشته باشیم.

محل اکتشاف	تاریخ کشف	تاریخ بهره برداری
مسجد سلیمان	۱۹۰۸/۱۲۸۰	۱۹۱۱/۱۲۹۰
نفت شاه	۱۹۲۸/۱۳۰۷	۱۹۳۵/۱۳۱۴
نفت گل	۱۹۲۸/۱۳۰۷	۱۹۲۸/۱۳۰۷
گچساران	۱۹۲۸/۱۳۰۷	۱۹۴۰/۱۳۱۹
نفت سفید	۱۹۳۴/۱۳۱۳	۱۹۴۵/۱۳۲۴
آقاجاری	۱۹۳۷/۱۳۱۶	۱۹۴۵/۱۳۲۴
پازنان	۱۹۴۷/۱۳۱۶	۱۹۴۳/۱۳۲۲

21- رک Gatemin. N: oil diplomacy. New york. 1954. P. 110

رک: مصطفی فاتح، ص ۳۰۷

22- رک Kaveh. T: a. a. o. s. 49

با افزایش استخراج نفت در آخرین سال جنگ درآمد دولت ایران نیز افزایش یافت. صورت صادرات نفت ایران از سال ۲۵-۱۳۱۳ گواه بر صحت این مدعی است.

صادرات نفت ایران از سال ۲۵-۱۳۱۳

سال	وزن به میلیون تن	ارزش به میلیون ریال
۱۳۱۳/۱۴	۷۱۹۲	۱۷۶۷
۱۳۱۴/۱۵	۶۸۶۰	۱۲۹۶
۱۳۱۵/۱۶	۸۰۳۱	۱۵۵۸
۱۳۱۶/۱۷	۹۴۶۷	۱۸۷۷
۱۳۱۷/۱۸	۹۵۶۶	۱۷۷۹
۱۳۱۸/۱۹	۸۲۶۶	۱۶۸۰
۱۳۱۹/۲۰	۷۰۳۲	۱۳۱۳
۱۳۲۰/۲۱	۴۹۹۴	۱۰۱۱
۱۳۲۱/۲۲	۸۸۶۱	۳۴۸۳
۱۳۲۲/۲۳	۸۴۳۶	۳۲۷۷
۱۳۲۳/۲۴	۱۰۱۰۷	۳۹۱۸
۱۳۲۴/۲۵	۱۴۹۵۸	۵۶۱۲

در دو سال اول جنگ که جنگ فقط در اروپا جریان داشت و ایران را در بر ننگرفته بود صادرات نفت به شدت کاهش یافت. در مراحل بعدی که استخراج به حد اولیه خود افزایش یافت شرکت نفت با استفاده از شرایط امتیاز جدید بر تعداد کارگران و کارمندان خود افزود^{۲۴}. ضمناً شرکت به عنوان یکی از شرکتهای بزرگ کشتیرانی، کشتیهایی بزرگ با ظرفیت یک میلیون تن داشت که نقش مهمی در انتقال انرژی از ایران به نقاط دور دست ایفا می‌کردند^{۲۵}.

23- Cheybani. A. A: a. a. o. s. 41

24- Cheybani. A. A: a. a. o. s. 41

وضع نفت ایران در جنگ دوم جهانی

همان طوری که ذکر شد در مراحل اول جنگ یعنی سالهای ۱۳۱۸/۱۹ که آلمان نازی در اروپا به فتوحات پی در پی دست یافت، استخراج نفت در ایران روبه کاهش نهاد^{۲۶}، و بازارهای فروش نفت شرکت به کشورهای شرقی و مناطقی که در آن جنگی نبود محدود می شد^{۲۷}. در سال ۱۳۱۹ ایتالیا وارد جنگ شد، حمل نفت به دریای مدیترانه با مشکلات جدیدی مواجه شد. تعداد زیادی از کشتیهای شرکت در دریا غرق شد، نازیها، علاوه بر این که کشتیهای جنگی دشمن را هدف قرار می دادند، از حمله به کشتیهای تجاری و بخصوص تانکرهای حامل سوخت چشم پوشی نمی کردند. در نتیجه حمل نفت در این ایام به طور کامل متوقف شده و صادرات نفت ایران کاهش شدیدی یافت^{۲۸} این کاهش در سالهای آخر جنگ روبه بهبود گذارد. ولی رضاخان کاهش درآمد سال اول جنگ را بهانه کرده و رفتار شرکت را مورد انتقاد شدید قرارداد. البته باید متذکر شویم که در این زمان بیش از پانصد کارشناس و مهندس آلمانی در ایران حضور داشتند^{۲۹} که او را نسبت به رفتار غیر معقول و خود کاهمه شرکت آگاهتر می ساختند. در روز ۱۶/۴/۱۳۱۹ وزیر دارایی به مجلس رفت در خصوص تضاد بین دولت ایران و شرکت چنین توضیح داد «شرکت در چند ماه گذشته نسبت به استخراج نفت کوتاهی می کند. به همین دلیل درآمدهای نفتی ما کاهش یافته است علاوه بر این ماده ۱۰ و تبصره آن را رعایت نمی کند که از این طریق خساراتی نیز به ما وارد شده است»^{۳۰} سخنان انتقادآمیز وزیر دارایی و پشتیبانی چندتن از

26-Cheybani, A. A: a. a. o. s. 44, Tippelskirche, Kurt: Geschichte des zweiten weltkrieges. bonn. 1951. Siehe. Zeittafel.

۲۷- مصطفی فاتح، همان مأخذ، ص ۳۰۷

۲۸- مصطفی فاتح، همان مأخذ، همان صفحه

۲۹- رک: سخنرانی علی منصور نخست وزیر در مجلس، در روز دوشنبه ۱۳۲۰/۶/۳، رک: اطلاعات، شماره

۴۶۳۴، مورخ ۱۳۲۰/۶/۳، رک: سرمقاله اطلاعات، مورخ ۱۳۲۰/۶/۳، شماره ۴۲۸۹

۳۰- رک: اطلاعات، شماره ۴۲۳۸، مورخ ۱۳۱۹/۴/۱۶. رک: سخنرانی طباطبائی و لیتوانی نمایندگان مجلس

شورای ملی، مندرج در اطلاعات شماره ۴۲۳۸، مورخ ۱۳۱۶/۴/۱۶

نمایندگان مجلس از او موج عظیمی از مخالفت علیه شرکت نفت در مجلس به وجود آورد. این موج به خارج از مجلس نیز سرایت کرده و جوی کاملاً ضدانگلیسی به وجود آورده بود. شرکت به قصد پایان دادن به این جریان لرد کدمان^{۳۱} را که از شخصیت‌های برجسته شرکت بود به ایران فرستاد. پس از انجام مذاکرات طولانی بین او و دولت ایران شرکت خود را موظف ساخت که از مرداد ۱۳۱۹ (مطابق اوت ۱۹۴۰) تا پایان جنگ سالانه مبلغ ۴۰۰۰۰۰۰ پوند به ایران پردازد. این مبلغ که در مقایسه با ۲۷۷۰۰۰۰ پوند افزایش قابل ملاحظه‌ای داشت دولت ایران را راضی کرد و موج مخالفت با انگلیس در مجلس و جامعه فرو نشست: در سال ۱۳۲۰ جنگ به مناطق عبور کشتیهای نفت کش شرکت کشیده شد. و بمبارمان و گلوله باران کشتیهای متفقین به وسیله نیروی هوایی و دریایی نازیها اوج گرفت. شرکت نفت مصلحت دید که حمل نفت را به انگلیس به کلی متوقف سازد^{۳۲}. با اعلام جنگ ژاپن در تاریخ ۸ دسامبر ۱۹۴۱ به آمریکا و انگلیس و فتوحات ژاپن‌ها در اندونزی و برمه به سال ۱۳۲۱ دو منطقه نفتی مهم از اختیار متفقین خارج شد و در نتیجه اهمیت نفت ایران برای متفقین - بخصوص انگلیس - افزایش یافت.

نکته مهم دیگر این بود که متفقین سوخت جنگنده‌ها و ماشین آلات خود در شمال افریقا را نیز از ایران تأمین می‌کردند. شرکت برای تأمین سوخت هواپیماهای متفقین یک پالایشگاه اختصاصی در آبادان تأسیس کرد. این پالایشگاه تا سال ۱۳۲۱ توسعه یافت. در سال ۱۳۲۱ ظرفیت تولید این پالایشگاه به ۱/۰۰۰/۰۰۰ تن رسید^{۳۳}. که این مقدار برای نبردهای آنان در خاورمیانه و روسیه از اهمیت بسزایی برخوردار بود. با پیروزی متفقین در سبیل راه دریای مدیترانه باز شد^{۳۴}. در سال ۱۳۲۱ صادرات نفت شرکت ۴۹۹۴ میلیون تن بود که در سال ۱۳۲۲ به ۸۸۶۱ میلیون تن افزایش یافت. در همین سال دولت انگلیس مالیات بردرآمد را افزایش داد این کار در نهایت بر ضرر ایران تمام شد. در سالهای آخر جنگ استخراج نفت به شدت افزایش یافت و متعاقب آن بردرآمد ایران نیز افزوده شد. ولی فرهنگ مصرفی و بی‌اطلاعی حاکم بر کلیه شئون مملکت مانع استفاده صحیح از این منبع درآمد سرشار شد.

31 - Lord cadman

۳۲- رک: مصطفی فاتح، همان مأخذ، ص ۳۱۴

۳۳- مصطفی فاتح، همان مأخذ، ص ۳۱۶

34 - Cheybani. A. A: a. a. o. s. 41 رک- 34

متفقین و مسأله نفت ایران

در نوامبر ۱۳۲۲ کنفرانس تهران با شرکت استالین، روزولت و چرچیل تشکیل شد^{۳۵}. در این کنفرانس از سوی استالین پیشنهاد شد که مسأله نفت ایران پس از جنگ مورد بررسی سران متفقین قرار گیرد^{۳۶}. پیشنهاد استالین از سوی چرچیل و روزولت مورد قبول واقع نشد. پس از کنفرانس تهران نماینده‌ای از طرف کمپانی نفت شل^{۳۷} به تهران آمد که امتیاز استخراج نفت از جنوب شرق ایران یعنی بلوچستان و کرمان را به دست آورد. پس از ورود نماینده شرکت شل نمایندگانی از سوی شرکتهای سینکلر و استاندارد و اکوم^{۳۸} به ایران آمدند. که قصد آنها از این مسافرت دریافت امتیاز نفت در جنوب شرق ایران بود. نمایندگان شرکتهای مذکور برای اخذ امتیاز فشار زیادی روی دولت ایران وارد ساختند و هر کدام به رقابت با دیگری پیشنهادات فریبنده‌ای به ایران می‌دادند^{۳۹}. دولت ایران هم برای این که در زمینه صدور امتیاز خطای جبران ناپذیری مرتکب نشود و نفر کارشناس به نامهای هربرت هور^{۴۰} و کریتس^{۴۱} را برای مشورت در امور نفت و بررسی جوانب اعطای امتیاز به یکی از شرکتهای نامبرده استخدام کرد. اقامت نمایندگان شرکتهای نفت آمریکا و انگلیس در ایران نارضایی و سوءظن مردم را برانگیخت و خاطره خسارات ناشی از امتیازات داری و رویتر را در اذهان زنده کرد.

در این ایام روزنامه‌ها و جراید هم به تبلیغ علیه امریکاییها و انگلیسیها پرداختند حزب توده میدان دار این نبرد تبلیغاتی شرق علیه غرب در ایران بود. فراکسیون این حزب در پارلمان مبارزه شدیدی را علیه انگلیس و آمریکا آغاز کرده بود^{۴۲}. موتور این مخالفت در فراکسیون هشت نفری حزب توده دکتر کشاورز و دکتر رادمثنش بودند که گاه و بیگاه مورد تأیید افرادی ملی چون دکتر آقائیان، دکتر عبده، امیر تیمور کلالی، اردلان، لنکرانی،

۳۵- مصطفی فاتح، همان مأخذ، ص ۳۵۲

۳۶- مصطفی فاتح، همان مأخذ، همان صفحه

37- Shell oil company

38- Sinclair oil company and Standard Vacuum

39- Steppat. F; a. a. o. s. 21

40- Herber. Hoover

41- A. A. Curtis

42- Geyer. D: a.a. o. s. 53

مهندس فریور، رحیمیان و دکتر مصطفی زاده قرار می‌گرفتند. حزب توده در این ایام به تبلیغ مضرات اعطای امتیاز نفت به بیگانگان می‌پرداخت^{۴۳} و اعضای فراکسیون این حزب بخصوص دکتر رادمنش در مجلس شورای ملی، در ناروا بودن اعطای امتیاز به هردولت بیگانه داد سخن می‌دادند. دکتر رادمنش در یکی از جلسات مجلس شورای ملی چنین گفت: «می‌خواهم عرض کنم که من و رفقایم (منظور هفت نفر دیگر اعضای فراکسیون حزب توده) با اعطای امتیاز به خارجیها تحت، هر نام و شرایطی مخالف هستیم. همان‌طور که ملت ایران توانست با تکیه بر نیروهای خلاق خود راه آهن را بکشد، معادن خود را نیز بهره‌برداری خواهد کرد.»^{۴۴} سخنرانی نماینده حزب توده دکتر رادمنش و سخنان دکتر محمد مصدق پیشوای ملیون چنان اثری بر روی اذهان عمومی گذارد، که ادامه مذاکرات با نمایندگان شرکتهای نفت امریکایی و انگلیسی محال شد^{۴۵}. در همین ایام بود که روسیه از توقف نمایندگان شرکتهای امریکایی و انگلیسی در ایران مطلع شد و برای این که از این کلاه برای خود نمدی بسازد در تاریخ ۱۳۲۳/۶/۱۵ به مجیدآهی سفیر ایران در مسکو اطلاع داد که به زودی هیأتی برای مذاکره درباره نفت به تهران خواهد فرستاد.

در تاریخ ۱۳۲۳/۶/۲۴ «سرگی کافتاردزه» در رأس یک هیأت کارشناسی به بهانه نفت خورپان وارد ایران شد^{۴۶}. در ابتدا هدف از ورود هیأت نمایندگی روسی روشن شدن وضع نفت خوریان سمنان عنوان می‌شد، و حزب توده نیز نسبت به این واقعه مهم سکوت کرده بود. ولی کم‌کم پرده‌ها کنار رفت و آقای «کافتاردزه» به طور علنی از ایران تقاضای

۴۳- رک: حسین کوهی کرمانی، همان مأخذی، ص ۵۶۶

۴۴- مصطفی فاتح، همان مأخذ، ص ۳۵۴-۳۵۳

۴۵- رک: نقطهای تاریخی دکتر محمد مصدق، ص ۴۳

46- Ergei. I. Kavtardzes

براساس امتیازی که ناصرالدین شاه به حاج علی اکبر معادن داده بود- امتیازی که پس از طی مراحل گوناگون به دست فردی بنام Chusctaria افتاد- شرکت مشترکی بین ایران و روسیه در کویر خوریان به سال ۱۳۰۴ تأسیس شد. ۵۵٪ سهام آن را دولت روسیه داشت و بقیه آن که به Chusctaria تعلق داشت، به ایرانیانی که با او سرسوری داشتند فروخته شد. در سالهای نخست حفاریهایی شد ولی دیری نپایید کوششهای اکتشافی این شرکت متوقف شد. در سپتامبر ۱۹۴۱ دولت روسیه از ایران خواست تا مقدمات بازگشایی این شرکت را فراهم آورد. و به همین بهانه آقای کافتاردزه در تاریخ سپتامبر ۱۹۴۴ به ایران آمد. مصطفی فاتح طبق ادله محکمی انتقال این امتیاز را از حاج علی اکبر معادن به روسها معمول اثبات می‌کند. دکتر محمد مصدق هم در یکی از سخنرانیهای خود به این موضوع اشارات روشنی کرده است. رک: مصطفی

فاتح، همان مأخذ، ص ۳۴۷

دریافت امتیاز نفت - در پنج استان شمالی کشور را - کرد. او در مصاحبه ای چنین گفت: «من برای بازدید» تأسیسات نفت خوریان به ایران آمده ام و در ضمن پیشنهادهای راجع به دریافت امتیاز نفت در صفحات شمال را دارم^{۴۷}. با مصاحبه آقای «کافتاردزه» حزب توده خود را مجبور به حمایت از منافع روسیه در ایران دید و ناگهان ۱۸۰ درجه تغییر جهت داد. جراید حزب و نمایندگان در مجلس شورای ملی به تبلیغ در اطراف مزایای اعطای امتیاز به روسها پرداختند. تناقض گویهای حزب موجب آشکار شدن حقایق شد و وجهه ملی که در سایه وجود افرادی از قبیل دکتر مصدق و یارانش به دست آورده بود به کلی برباد رفت با مفتضح شدن حزب توده و افتادن نقاب از چهره کسانی چون دکتر رادمنش در مجلس زمینه برای رهبری دکتر محمد مصدق در مجلس کاملاً فراهم شد. او لایحه مهم و تاریخی خود تحت عنوان «لایحه تحریم مذاکرات نفت» را به مجلس آورد. این لایحه در تاریخ ۱۳۲۳/۹/۱۱ به تصویب اکثریت نمایندگان مجلس رسید در حالی که فراقسیون حزب توده از دادن رای به آن دریغ کرد. لایحه مذکور پس از تصویب مجلس به نام قانون تحریم مذاکرات نفت نامیده شد. این قانون سه ماده داشت که در ماده اول آن منع اعطای امتیاز نفت در دوره جنگ به کشورهای همجوار و سایر کشورها تصریح شده بود. ضمناً کلیه نخست وزیران و وزراء را از مذاکره با نمایندگان کشورهای همجوار و غیر همجوار منع کرده و برای وزراء و نخست وزیران متخلف حبس تأدیبی از سه تا هشت سال پیش بینی کرده بود^{۴۸}. یک روز پس از تصویب لایحه تحریم مذاکرات نفت رحیمیان لایحه ای با ماده واحده به مجلس آورد که براساس آن امتیاز داری لغوی شد. او ضمن طرح لایحه خود رو به دکتر محمد مصدق کرده و گفت «آقای دکتر شما که دیروز لایحه منع مذاکرات را به تصویب رسانیدید، امروز حق اینست که اولین کسی باشید که به این لایحه رأی می دهد...»^{۴۹}. دکتر محمد مصدق چون سایر نمایندگان به لایحه رحیمیان رأی نداد چون عقیده داشت که هنوز زمان چنین اقدام عظیمی فرا نرسیده است. اندیشه ای که خود پس از هشت سال مجری آن شد.

47- Steppat. F: a. a. o. s. 22

۴۸- این لایحه پس از تصویب به امضای محمد صادق طباطبایی رئیس مجلس رسید و به عنوان قانون به دولت وقت ابلاغ شد. رک: مقام و اهمیت نفت در اقتصاد ایران از انتشارات کانون هدایت افکار، تهران ۱۳۲۷، ص ۵-۴

۴۹- اعلامیه نهضت مقاومت ملی راجع به لایحه نفت، تهران ۱۳۳۶، ص ۱

لایحه تحریم مذاکرات نفت یکی از اصول سیاست موازنه منفی دکتر محمد مصدق بود که در آن روزگار از سوی نمایندگان ملی و مردم حمایت می شد، دکتر محمد مصدق پایه گذار تر موازنه منفی، می گفت «این عاقلانه نخواهد بود که انسانی دست چپش قطع شود، برای نیل به تعادل درصدد از دست دادن دست راست خویش برآید. که منظور مستقیمش در این جا وضع ایران در رابطه با شرکتهای نفتی انگلیس، امریکا و روسیه بود. پس از اجرای قانون تحریم مذاکرات نفت نمایندگان شرکتهای غربی و آقای «کافساردزه» ایران را ترک کنند و ایران سزای گستاخی خود را در قضایای آذربایجان و به تأخیر افتادن ترک خاک ایران به وسیله روسها دید.

